

AZ PALASZK ORRUNKRÓL ELESIK VALA
(Egy Tinódi-szólás nyomában)

BRATINKA JÓZSEF

Nyelvtörténeti vizsgálódásaink során gyakorta megesik, hogy egy kérdéses — kérdésségében érdekes — adatot jobb megoldás híján félreteszünk, aztán — esetleg évek múlva — újabb adatra bukkanva, újabb felismerésekre jutva a megoldás reményében veszünk elő. Ilyenféle előtörténete és indítéka van az itt következő fejtegetésnek — szólásmagyarázatnak — is.

Lássuk először is a címbeli adatot. Tinódi Sebestyén írja Egervár viadaljáról szerzett énekének harmadik részében:

Im mel nagy kár ve f3ödelöm léf3 vala
Egy hegedős mya Egör véf3 vala
Egéf[3] felföld tereke le f3ön vala
Az palasz orrunkrol el esik vala.

(Cronica 1554. R2v; vö. RMKT. III. 136)

A szöveghelyzet bővebb idézés nélkül is világos: Hegedűs István árulásának jó ismert történetét írja a krónikás. A nyolc elbeszélő strófához (a török csalárd békeajánlatai; Hegedűs szövetkezése, majd jogos bűnhődése és tisztjének utódlása) amolyan összegzésként, narratív záradékként csatlakozik az idézett (kilencedik) versszak. Az utolsó sor kivételével megértése sem okoz különösebb gondot. — MÉSZÖLY GEDEONTól és másoktól tudjuk, hogy a *valá*-val szerkesztett folyamatos múlt idejű állítmányok a lehetséges, a majdnem bekövetkezett cselekvések jelölői¹. A *vész vala*, valamint a *veszödelöm* konkrétabb 'elpusztul; pusztulás' jelentésben értendő (vö. NySz.); az *egy hegedős* pedig nyilvánvalóan az áruló „gyalog hadnagy” nevével alkotott szójáték (vö. RMKT III, 439). Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra!

A *hegedős* (azaz: *hegedűs*), ha jó nyomon járunk, egyszersmind figyelmeztet is valamire: a versszak képes értelmére, sőt deákos humorára, melynek alighanem csattanója az utolsó sor (mondat). — Eger és az egész Felföld már-már elveszett, mégpedig egy *hegedős* miatt, vagyis — és itt lehet a csattanó — *a palasz orrunkról elesik vala* (azaz, első értelmezésben: „majdnem elesett orrunkról a palack”). — Eme előzetes megállapítások után két irányba vezetnek a szálak. Egyrészt: mi áll a sommásan szójátéknak minősített *hegedős* háttérben? Másrészt: mit is értsünk

¹ MÉSZÖLY a HB. *mige zocoztia vola* kifejezésének magyarázatában épp Tinódira s egy hasonló „majdnem”-re hivatkozik; l. ÓmSzöv. 199—200.

a *palasz*-on; szólással vagy Tinódi alkotta újabb szójátékkal van-e dolgunk? Továbbá — végső soron — mit érthetett rajta a krónikás és hallgatósága? — Előbb azonban lássuk a további adatokat.

Tinódi az egri ostromról írott hosszú, négyrészes krónikájából egy rövidebb — előadói szempontokat inkább követő — éneket is készített Az egri históriának summája címmel. Nos, az eseményeket elbeszélő rész itt mindössze két versszaknyira zsugorodik; az idézett utolsó strófa viszont változatlan terjedelemben, csekély — a szótagszám különbözőségével könnyen magyarázható — változtatással ismétlődik. — Ezúttal az átírt szöveget idézem VARJAS BÉLA kiadásából:

Az Egör veszte nagy kár lesz vala,
Ha egy hegedős miá vesz vala,
Az egész felföld elpusztul vala,
Az *palasz* orrunkról elesik vala.²

Tinódi tehát láthatóan ragaszkodik ehhez a csattanóra, szójátékra épített versszakhoz. Elhagyja az áruulás történetének számos részletét, valamint — jellemző módon — a kérdéses részt megelőző, szintén összegző, ám vallásos, moralizáló célzatú strófát. Mint szövegelőzmény, illetőleg kimaradt szövegrész, úgy hiszem, megér egy idézetet (az egyszerűség kedvéért átírt formában):

Választák helyébe Pribék Imröhöt,
Ki végig jámborul szolgálá Egröt,
Sokan csudálák ez csuda esetöt,
Hálaadásval dicsérek úristent. (RMKT. III. 136)

Ha a két strófát összevetjük, könnyen megértjük Tinódi választását, és előbbre juthatunk az utolsó strófa nyelvi-retorikai föltérképezésében is. A krónikás ének — mint a korabeli írásokból és jelenkori tanulmányokból tudjuk — nem olvasásra, hanem elősorban előadásra szánt műfaj; a lantos deák nemcsak szerzője, hanem előadója is énekeinek. Ilyen módon azokban hallgatóságának látásmódja, érdeklődése és ízlés-világa is kifejeződik. A hadviselt, végvárakban forgó lantos bizonyára azért tartja meg — az előzővel ellentétben — ezt a „hegedős-palaszkos” strófát, mert az hívebben érzékelteti az eset „csuda” voltát: megborzongatván a végvári hallgatóság képzeletét (mi lett volna, ha...), majd szellemes csattanóval oldván a feszültséget. — A fejtegetésnek ezen a pontján mindez talán túlzott következtetésnek tetszik; elégedjünk meg hát — egyelőre — annyival, hogy a versszak, illetve az utolsó sor értelmezésében műfaj történeti összefüggésekre, konkrétan: a végvári környezetre, nyelvezetre is figyelemmel kell lennünk.

A következő adatot, mint annyiszor, Heltai Gáspár kiadói munkásságának köszönhetjük. 1574-ben ugyanis, bibliai históriák és zsolttárok kiadására készülődvén, kinyomtatott műhelyében egy kötetnyi históriás éneket, köztük — bizonyára nem

² Balassi B. és a XVI. sz. költői (Magyar Remekírók) I. Bp. 1979. 370; vö. Cronica X4r, ill. RMKT. III. 170. — Az utolsó sor éppenséggel szó szerint azonos, a Cronicában a *palasz* *k*-jának kivételével betű szerint is; ez egyszersmind a téves írás, hibás szóalak eshetőségét is kizárja.

véletlenül — Tinódi Egri históriáját. A harmadik rész szóban forgó versszaka Heltai helyesírási és (szokásos) nyelvjárási kiigazításaival tehát így hangzik:

Im melly nagy veřzedelem leřzen vala,
Egy hegedős mia Eger veřř vala,
Egėřř fel föld Tőroćké leřzen vala,
A palasřc orunkról el eřic vala. (Cancionale Xijv)

Kérdésünk vonatkozásában egy távolabbi szövegvariáns kétségkívül tanulságosabb volna; azt sem érdektelen azonban tudnunk, hogy Heltai, a kiadó-korrektor lényegében és részleteiben megtartotta Tinódi szövegét.

Eddig az előfordulások, az egymással szorosan összefüggő szövegvariánsok számbavétele; lássuk, milyen útbaigazítást ad a nyelvtörténeti szakirodalom. — Válasszuk kiindulópontnak az RMKT. III. kötetét, Tinódi énekeinek mindmáig nélkülözhetetlen kiadását. A vizsgált verssorhoz az alábbi jegyzet tartozik (439:990. s.): „*Az palasřc orunkról leesik³ vala.* Mint példabeszéd ismeretlen, azért feltehető, hogy a végső strofa tartalmával van összefüggésben. Lásd: Summa 276. s.”; a feltüntetett Summabeli adat mellett nem találunk jegyzetet, utalást. SZILÁDY ÁRON, a kötet tudós szerkesztője tehát nem ismeri a kifejezést, s megelégszik egy homályos feltételezéssel.

Nem meglepő ezek után, hogy sem a NySz.-ban, sem pedig — eredeti forrásokhoz nyúlva — a korabeli és későbbi szólásgyűjteményekben nem jutunk használható adathoz. Hasonló az eredmény, ha a kulcsszavaktól elindulva XVI—XVII. századi szótárakban keresgélünk. A sikertelen próbálkozásokat tovább nem részletezve összegezzünk: a szólás vagy nem létezik (létezett), vagy felderítetlen adatok homályában szunnyad (sokat ugyan ez sem segít), vagy pedig — merész egyszerűsítéssel — a krónikás Tinódi találmánya. Akárhogyan is, még ez utóbbi kecsegtet a legtöbb sikerrel.

Elemezzük most, próbáljuk nyelvtanilag megfejteni a kérdéses mondatot. A legelső, megkerülhetetlen kérdés: mi is a kifejezésbeli *palasřc*? — nos, a NySz., hasonlóképp a TESz. és KŰEJZSA ISTVÁN (ezúttal is nélkülözhetetlen) szótára két *palasřc*-ot ismer (adatul, magyaráz). Az egyik a mai *palack* szavunk előzménye ‚lagena; Flasche‘ (az 1. adat XIV. sz. végi), valamint — jóval későbből adatolva (vö. TESz., SzJJSz.) — ‚csutora, kulacs; Feldflasche‘ jelentésben, amint a szótárak adatai, illetőleg a *boros-, cserép-, hasas-, puska-* (vagy akár: *szakállas-töltő-*) *palack* féle összetételek is tisztán szemléltetik. A szócikkekben egy szép (sajnos, használhatatlan) szólásra bukkanunk: „Szabad a patak, de nem a *palacřk*” (Decsi: Adag. 343. NySz.). — A másik *palasřc* (szláv eredetű, mint az előző, sőt vele etimológiailag is rokon) a mai nyelvjárásokban itt-ott még élő *palacka* szóval vethető össze, vagyis jelentése ‚poloska; cimex‘ (l. a NySz. *palack-féreg* féle összetételeit is); adatai azonban elég kések (1577-ből való a legelső), vizsgálatunkban e nyomot követni már csak ezért is kockázatosnak tűnik. A *palasřc* tehát nyelvtörténeti ismereteink szerint aligha jelölhet mást, mint *palackot*, *flaskát*, *butykost*.

³ A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy a *leesik*-ben elírás vagy sajtóhiba van; láttuk, hogy a Cronicában és magában a kiadásban is *elesik* az ige.

Ami az *elesik* igét illeti, ez az igekötős alak ma jóval szűkebb jelentéskörben, illetőleg elvontabb jelentésben használatos⁴: *elesik* valaki, amikor egyensúlyát veszve elterül a földön (voltaképp: *leesik*); *elesik* továbbá — átvitt értelemben — a *harcos*, a *vár* (*város*); valamint (megfelelő vonzattal) *elesik* vki vmilyen *előnytől*, *haszontól*. Ilyenféle, csak valószínűleg konkrétabb értelmű és *-ról/ról* vonzattal szerkesztett *elesik* van a mi kifejezésünkben is, azaz: ,távolabbra jut/kerül; eltávolodik, odébbhull'. — Szemantikailag kapcsoljuk össze mindezt a *palasz*k alannyal, valamint a bővítőmennyel; ilyesmit kapunk: ,a palack/butykos elkerül/leesik az orrunktól/ról', kissé szabadabban: ,elveszítjük/elvonják orrunk elől a flaskát'. Végül, a szövegösszefüggésre is figyelve: a derekasan küzdő egriek Hegedűs, illetve „egy hegedűs” miatt könnyen elveszíthették volna orruk elől azt a bizonyos palackot.

Még néhány — eléggé kézenfekvő — kiegészítés: a szóban forgó palackon minden bizonnyal borosflaska értendő; gondoljunk csak a XVI. századi prédikátorok e tárgyban költ írásaira vagy Tinódinak Sokféle részögösökről c. énekére, másfelől pedig a végbeliek — vitéségükhöz mérhető — borissza hírére. — Ha pedig borosflaska, az nem az orrunkon van, és nem az orrunkról esik le, legfeljebb képes értelemben, ahogyan számos, szemléletileg igen tanulságos szólás mutatja, melyekben az *orr* mint az arc középponti, kiemelkedő része a közelséget, elérhetőséget fejezi ki (pl. *az orra előtt van, az orra elé teszik, az orra elől vitték el*). Nem szabad tehát szó szerint érteni az *orrunkról* szóalakat, amint valószínűleg a *palasz*k, illetőleg a *palasz*k *elesése* is valami másnak a csattanós, metaforikus kifejeződése.

A jelentéstani megfontolásokat művelődéstörténeti szempontokkal bővítve a *palasz*k (borosflaska) szálain visszajutunk a *hegedős*-höz. Vegyük először is ezt a szólást Baronyai Decsi Adagiorumából: „*Ritkán vagy on hegedűsben bornemisza*” (Adag. 120. NySz.); rárimel, egyebek közt, ez az adat is: „Job volnal *tragar hegegyűsnec* (Mon: Apol. 498. NySz.). — Anélkül, hogy belemerülnék *hegedű* és *hegedűs* szavunk részleteibe, pusztán a kéznél levő adatok, krónikarészletek és tanulmányok alapján is világos, hogy Tinódi és a prédikátorok korában meglehetősen pejoratív színezete lehetett a szónak. Tudjuk, hogy a hegedűsök, az egykori sámánok, regősök, igricek leszármazottai rangjukat és udvari státuszukat elveszítve amolyan vándorénekessé vagy kocsmai mulattatóvá váltak, akikről nem éppen hízelgő módon emlékeznek a krónikák (elég, ha Tinódi elszórt megjegyzéseire gondolunk). Mellettük és velük szemben kialakult ugyanis egy művelt, deák-literátor énekmondó réteg: a *lantosoké*, akik közé magát Tinódi is sorolja. A lantos iskolázott, latinul tudó, önálló műveket alkotni képes és udvari (familiárisi) rangot tartó énekes; a hegedűs főként népi hagyományokon nevelkedett, biztos egzisztencia híján hallgatósága — gyakorta vaskosságokat kedvelő — ízléséhez idomult, vásárokat, csapszékeket járó zenész-verselő lehetett.⁵ — Maga Tinódi öntudatosan hangsúlyozza, hogy nem hegedűsök „csacska énekét”, hanem az igaz valóságot írja (l. a *Cronica* előszavát). Énekeiben is meglehetősen lebecsüléssel említi, a „részögösökről” szólva például külön típusként szerepelteti őket; ugyanakkor vérbeli előadóként, krónikájában szintén dokumentálható módon, időnként nem áttal egy-egy izes tréfa, fordulat erejéig eme

⁴ Talán ez a különbség áll SZILÁDY — vagy a nyomdász — tévesztése mögött is (l. *leesik* és *előző* jegyzet).

⁵ L. minderre: BOGDÁN ISTVÁN: Régi magyar históriák. Bp. 1980. 101—11; TAKÁTS SÁNDOR több tanulmánya in *Bajvivó magyarok. Képek a török világból*. Bp. 1956; vö. továbbá: VARJAS BÉLA: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Bp. 1982. 127—30.

szüretlenebb forrásokból meríteni.⁶ — Korántsem véletlen tehát a *hegedős* és a *palasz*k együttes előfordulása; amellet hogy hangulatilag előlegezi a *palasz*k-ot, a *hegedős* Tinódi alkotói öntudatának, illetőleg a kor erkölcsi felfogásának vonatkozásában is hordoz jelentést.

*

Térjünk vissza most a *palasz*k-hoz és a bevezetőben említett újabb — véletlen — adathoz. Egy teljesen más műfajról, Melius Juhász Péter bibliamagyarázó prédikációs gyűjteményéről van szó, címe pedig: Az Szent Jánosnak tött jelenéseknek igaz és írás szerint való magyarázása prédikációk szerint (Várad, 1568). A XVIII. fejezetben, a Jelenések könyve szerint a végítélettel sújtott Babilont siratják a javaiktól megváltó királyok és kereskedők; a bibliai szöveg fordítása után következik annak *Sommája*, majd a *Magyarázat*, azaz szómagyarázatok, melyek közé didaktikus intelmeket, feddéseket is beiktat a prédikátor Melius. — Ilyenféle a bennünket közelebről érintő részlet is (az összevethetőség kedvéért hosszabban idézem, új kiadás híján a nyomtatvány fénymásolatából):

Coccinü): Verős karma fin fjinü ruha, viragos kamuka. De la fd à hitlennec termetit: Nem à bünt firattiac mint à Lot fele fege, à Sidoc, hanem hogy *el költ orroktol à pala fzk*, El ve fzet vra fagok es è földi gioniórű fegbe nem elhetnec: Hat valakiknec fumum bonum à voluptas à io lakas, è vilagi gazdag fag mint à tarka difznoc makra a fitnac, czac ve fžēdet kere fnec, es kiuannac, mint Iudas Cap: 1.2 Pet. 2.2 Tef. 2.2. Tim. 3. Mongya az iras mint oktanl allatoc: ve fžendo kenieret kere fnec. Ioan. 6. (i. m. 454; kézírásos lapszámozással)

Az önmagában is sokatmondó szövegrész elolvasása után hátravan a következők levonása. Megtaláltuk először is Tinódi kérdéses kifejezésének párját Meliusnál, a históriás ének mellett egy bibliamagyarázó prédikációban, így: *elkölt orroktól a' palasz*k⁷, vagyis mindenképp korabeli — és mint látjuk, több változatban is élő — szóvalással van dolgunk, amely alighanem széles körben ismeretes volt. — Az *elesik vala* helyett idézetünkben az *elkölt* ige szerepel praesens perfectumban, ami — mármint a szócsere — korántsem meglepő: az *elesik* és *elkel* ~ *elkül* jelentése szorosan érintkezik a XVI. században (l. NySz.). További különbség, hogy *-tól* áll Tinódi *-ról* rangjának helyén; ez éppenséggel megerősíti a fentebbi, nem szó szerinti értelmezést (vagy értelmzési kísérletet), valamint magának a kifejezésnek a képi szemléletét is világosabbá teszi. — Az egyéb különbségek: az *orr* Tb. szám 3. személyű ragja, az *a'* és *az* (Heltai kiadványában egyébként szintén *a'*) váltakozása, valamint a szórendi eltérés lényegtelen és nyelvi szempontból sem jelent gondot (Tinódi *orrunkról* szóalakja éppenséggel az előadó és hallgatóság kapcsolatát illetően lehet újabb adalék).

⁶ Vö. SZILÁDY ÁRON Tinódi-előszavával is: RMKT. III. V—XXXVI. — Az elmondottakat támogatja a Cronica frissen megjelent kiadásának bevezető tanulmánya is. Szerzője, SZAKÁLY FERENC épp az itt elemzett strófavál, ill. szójátékkal illusztrálja Tinódinak a hegedősökről való vélekedését: Tinódi S.: Krónika. Kiad. SUGÁR ISTVÁN, bev. SZAKÁLY FERENC. Bp. 1984. 24—5; vö. 547. jegyzet.

⁷ Itt jeleznem kell egy olvasati problémát: az *orroktól t*-jét esetleg *r*-nek is lehet olvasni; a korabeli nyomtatványokban, különösen pedig fénymásolataikban sokszor szinte lehetetlen pontosan megkülönböztetni őket. Magam a betűformák tanulmányozása alapján itt *t*-t olvasok. — Még egy futó megjegyzés: a fenti idézet *ve fžēdet* szavában alighanem a *veszendő* igenevet kell keresnünk.

A Meliusnál lelt kifejezéssel voltaképp szerencsénk is van: egyrészt a biblia-magyarázó szövegben előbukkanva aligha maradhat kétségünk szólásértéke felől; másrészt — hála a prédikatori buzgalomnak — a folytatásban megbízható szólásértelmezést is találunk. Nézzük meg újra a szöveget: a hitetlenek *nem a bünt* siratják, hanem azt, hogy *elkelt orruktól a palack*, vagyis hogy *elvesztett uraságuk* (hatalmuk, vagyonuk), és hogy *e földi gyönyörűségben nem élhetnek* (tovább); számukra a legfőbb jó (summum bonum) a *voluptas*, a *jó-lakás*, az *evilági gazdagság*; a *veszendőt* (vanitas) keresik és kívánják. A fenti szólásra végül egy másik is ráfelel, ezzel a hasonlattal: *mint a tarka disznók makkra ásítnak* (áhitoznak). — Nem nehéz mindezek alapján, eddigi részismereteinket is összegezve egy '(világi) élvezettől/örömtől elesik/megfosztatik'-féle átvitt jelentést feltenni a vizsgált szólás korabeli értelmeként.

Végezetül térjünk ismét vissza Tinódihoz: másik műfaj, másfajta szöveggörnyezet, más szerzői indíték — ám ugyanaz a a szólás! Az áruló Hegedűs hadnagyból *hegedős* lett, a *hegedős* a *palaszk* gondolatával társul, Eger elvesztésének — utólag is borzasztó — gondolata a *palaszk* — írhatjuk most már: „*voluptas*” vagy egyszerűen világi öröm — elvesztésének végvárainkban alighanem szintén borzongató képzetével, mégpedig egy frappáns (talán még „*couleur locale*”-nak is ható) szólás formájában. S a végvári vitézekből álló közönség a sok vészterhes esemény után alighanem nagyot derült rajta. — Vajon nem az öntudatos, iskolázott énekszerző leereszkedését, az előadó-krónikás ösztönös alkalmazkodását értük-e tetten eme summázó versszakban s annak utolsó sorában? Nem annak példája-e, hogy a lantos olykor — pihentetésként — csapszéki hegedűs módjára is tud mulattatni? Finom gúnnyal, épp a *hegedős* és a *palaszk* metaforájával.

Az Egri história záróversszakában, ahol a szerzés körülményeit s a maga hangulatát szedi versbe a krónikás, mintha ugyanez a gondolat, az iménti csattanó fogalmazódna újra, a bor és a víz szellemes (gondoljunk a muzulmán alkohol-tilalomra!) ellentétében:

Egőr jó szerencsében víg voltába
Vígan iszik szikszai jó borába,
Mert ha terek csúsz vala Egőr várba,
Vízitől nád teröm vala ő orrába.

(Krónika /1984-i kiad./ 290; vö. Cron. V3r)

Nyomkeresésünknek végére értünk; egy és más megvilágosodott, egyik nyom a másikhoz vezetett. Ha Tinódi versszakát most jobban értjük, egyszersmind további szálak vezetnek tőle: a krónikás ének műfaji (műfajtörténeti) kérdéseinek irányába, továbbá a *lantos* és *hegedűs*, illetőleg a *palaszk* finomabb összefüggései felé; másfelől magának a szólásnak — további kalandokat ígérő — teljesebb történeti dokumentációja felé, talán épp a prédikációs írások mezsgyéin.

AZ PALASZK ORRUNKRÓL ELESIK VALA
(Recherches sur une expression de S. Tinódi)

JÓZSEF BRATINKA

Tirée d'un recueil de chants héroïques composés par Sebestyén Tinódi, poète hongrois du XVIe siècle, l'expression citée ci-dessus se traduit par 'la bouteille est presque tombée/éloignée de notre nez'. A propos de ce passage, l'auteur ouvre une enquête et analyse, tenant compte du contexte et du style, le sens figuré de la phrase. Enfin, une variante de l'expression, trouvée dans un livre de Péter Melius Juhász, théoricien protestant de la même époque, prouve que, en effet, il s'agit d'une locution ancienne, probablement répandue, et adaptée par Tinódi, dont le sens était : 'perdre (devenir privé d') un plaisir, une jouissance'.